

Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՂԻՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայերի առնչությունը արաբների ու նրանց մշակույթի հետ գալիս է դարերի խորքից: Մանոթանալով արաբներին որպես նվաճողների և հետագայում նրանց մշակույթին, հայերը, բնականաբար, պիտի սովորեին արաբերենը և հետաքրքրվեին նրանց մշակույթով, մանավանդ որ միջնադարյան արևելքում արաբերենը միջազգային լեզու էր:

Ը դարում այդ ծանոթացումը, հարկավ, Ղուրանից այն կողմ չէր կարող անցնել: Ղևոնդ պատմիչը¹ հիշում է Փուրկանը (Ղուրան) և տալիս բազմաթիվ մահմեդական կրոնական հոսանքների և աղանդների անունները, որոնց ծանոթացել էր գուցե գրավոր աղբյուրներից: Հայ նախարարներն ու հոգևորականները չէին կարող չիմանալ արաբերենը, քանի որ գործ ունեին ոչ միայն Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկան) և զորավարների հետ, այլև անձամբ գնալով Դամասկոս ու Բաղդադ բանակցություններ էին վարում ամիրապետների հետ, ինչպես օրինակ Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին ու Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին: Իշխանաց իշխան Բագրատ Բագրատունին, որ քաջ գիտեր արաբերենը, Նանա սարկավազին պատվիրել էր գրել Հովհաննու ավետարանի մեկնությունը արաբերեն²:

Իսկ արդյոք հետաքրքրություն չի եղել արաբական պատմական ձեռքների նկատմամբ: Ն. Ակինյանի³ ենթադրությունը, թե Ղևոնդը և Մովսես Կաղանկատվացին իրենց մատյաններում խալիֆաների ցուցակներ կազմելիս ունեցել են արաբերեն գրավոր աղբյուրներ, թեև վարկած է, սակայն չպիտի շտապենք ժխտել այդ հնարավորությունը: Մովսես Կաղանկատվացու երկից երևում է, որ նա ծանոթ է արաբական մահմեդական ամիսներին (Սաֆար, Ռամազան, Շաւալ, Ռաբիլ ավալ), նույնիսկ արաբերեն շահր (ամիս) բառն է գործածում⁴:

Այսուհանդերձ պետք է շեշտել, որ հայ մատենագիրները հիմնականում հետաքրքրվել են արաբական բժշկական⁵, ալքիմիական⁶, ձիաբուժական⁷, երկրագործական⁸ և գեղարվեստական գրականություն⁹, ինչպես նաև ախտարական (երազահանություն) գրվածքներով և նույնիսկ փիլիսոփայությամբ¹⁰:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին անկասկած բնագրով ծանոթ էր արաբական բանաստեղծական արվեստին, որ այդքան դիպուկ խոսքերով բնորոշում է արաբական մատենագրության այդ խիստ կարևոր ճյուղը, հիշելով նաև հռչակավոր Մուտանաբբի բանաստեղծին¹¹:

Հայերենում մի քանի հարյուր արաբական փոխառությունների առկայությունը¹² պետք է հետևանք համարել առաջին հերթին արաբ մատենագրության և հատկապես գիտական (բժշկական և այլն) գրականության ու գեղարվեստական արձակին բնագրով ծանոթ լինելուն:

ԺԶ—ԺԸ դարերում հայ մշակույթի կենտրոններում (Կոստանդնուպոլիս, Նոր Զուլա, Հալեպ, Լվով) հետաքրքրություն առաջացավ դեպի արևելյան լեզուները և հատկապես արաբերենը: Հովհաննես քահանա Տիգրանակերտցին (ասորի) արաբերենից հայերեն է թարգմանել քրիստոնյա արաբ բժիշկ Յահիա իբն Ջալլայի (մեռ. 1100) Մարմինների կարգավորում (Տակվիմ ալ-աբդան) գիրքը, որ 1628 թվականին Լվովում գրի է առել Մկրտիչ գրիչը բժշկապետ Հովհաննես խոջա Զուլայեցու համար¹³: Մեկ ուրիշը՝ Ավետիք (ընթերցող) Տիգրանակերտցի խաչատուրյանը արաբերենից թարգմանել կամ ազատ փոխադրել է աստղագիտական աշխատություններ¹⁴: Հալեպում և ընդհանրապես Սիրիայում ու Լիբանանում (Զմմառ) հայերի և քրիստոնյա արաբների սերտ շփումների հետևանքով ԺԷ—ԺԸ դարերում ձևավորվում է արաբախոս հայերի զանգվածը, որից դուրս եկան արաբագիր հեղինակներ¹⁵:

ԺԹ դարի սկզբից հայ իրականության մեջ սկիզբ առավ հետաքրքրությունը արաբերենի նկատմամբ, որի առաջին կարկառուն ներկայացուցիչն է Գևորգ Դպիր պալատցի Տեր Հովհաննիսյանը (1737—1812) իր արաբերեն-հայերեն բառարանով և արաբերենի քերականությամբ, որոնց մասին միայն հիշատակություն կա¹⁶: Հրատարակվել է սոսկ նրա պարսկերեն-հայերեն¹⁷ արժեքավոր բառարանը: Գևորգ դպիրն կարելի է համարել հայ արևելագիտության հիմնադիրներից (Երեմիա Զելեպի Քյոմյուրճյանից հետո):

Արաբական աղբյուրները հայագիտությանն ի սպաս դնելու գործը իրականացավ միայն ԺԹ դարի առաջին կեսում: Դա պայմանավոր-

ված էր հայագիտության և արաբական աղբյուրագիտության զարգացումով:

Հայկական աղբյուրների հրատարակման գործն սկիզբ է առել Ամստերդամում և Մարսելում ժէ դարում: Լույս են ընծայվել է դարի Աշխարհացույցը (Աղվեսագրքի հետ), Առաքել Դավրիժեցու և Մովսես Խորենացու պատմությունները: ԺԸ դարում պատմիչների երկերը տպագրվում են Կոստանդնուպոլսում (Ագաթանգեղոս, Զենոբ Գլակ, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե), Վենետիկում (Ղազար Փարպեցի): ԺԹ դարի առաջին կեսում այլ պատմիչներ են հրատարակվում Վենետիկում, Երուսաղեմում և բազում այլ վայրերում:

Սրան զուգահեռ զարգանում է հայագիտությունը: Մ. Չամչյանը (1738—1823) հիմք է դնում նոր հայ պատմագրությանը¹⁸, իսկ Ղ. Ինճիճյանը (1758—1833) հայ պատմագրական միտքը նոր աստիճանի է բարձրացնում Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքի պատմությանը նվիրված իր մենագրությունը¹⁹ (որը գրել է հավանաբար 18—20-ական թվականներին): Ս. Սոմալյանը գրում է առաջին ուսումնասիրությունը հայ մատենագրության պատմության մասին²⁰:

Հայագիտությունը զարգանում է նաև Եվրոպայում: Ժէ դարում լույս տեսավ Կղեմես Դալանոսի եկեղեցական բանավեճերին նվիրված աշխատությունը²¹: Հաջորդ դարում Մ. Վ. դը Լակրոզը²² (1661—1732) և Յ. Շրոդերը²³ (Սքրոդեր—1680—1756) հրատարակել են հայերենի ուսումնասիրմանը նվիրված երկեր: Աբբա Վիլֆրուան գրել է Փարիզի արքունի գրադարանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը²⁴:

Հայագիտության զարգացումը պահանջում էր օժանդակ՝ օտար աղբյուրների տեղեկությունների ներգրավումը հայագիտական ուսումնասիրություններում: Առաջին քայլերն արել էր Մ. Չամչյանը, օգտագործելով հին հունական, լատինական ու բյուզանդական աղբյուրները: Ղ. Ինճիճյանն ավելի առաջ էր գնացել այս հարցում: Դեռևս 1806-ին լույս տեսած «Աշխարհագրություն Հայաստանին վերաբերյալ» հատորի համար օգտվել է արաբ հեղինակների եվրոպական լեզուներով եղած թարգմանություններից, ապա Կոստանդնուպոլսում պատվիրած է եղել արաբական որոշ աղբյուրներից թարգմանություններ կատարել, սակայն համարում չունենալով թարգմանիչների հմտության վրա, քիչ է օգտագործել այդ թարգմանությունները²⁵: Իր Հնախոսության մեջ «Աշխարհագիրք յայլոց ազգաց» վերնագրի տակ հիշում է ԺԹ դարի աշ-

խարհագրագետ Իդրիսիին (էտրիս) և ԺԴ դարի պատմիչ Աբու-լ-Ֆիդա-լին (Ապիլֆետա Իսմայել)²⁶։

Արաբական աղբյուրագիտության զարգացումը նվրոպայում ԺԷ—ԺԸ և ԺԹ դարի առաջին կեսում հնարավորություն տվեց արաբական սկզբնաղբյուրներն օգտագործելու արևելագիտության և ի շարս այլոց նաև հայագիտության մեջ։

ԺԷ դարում լույս տեսան մի շարք քրիստոնյա արաբ պատմիչների՝ Մաքինի (ԺԳ դ.), Նվտիքիոսի (Ժ դ.), Աբու-լ-Ֆարաշ Բար Հեբրեոսի (ԺԳ դ.), երկերը, ինչպես նաև Ֆարդանիի (Թ դ.) աստղաբաշխական երկը և Աբու-լ-Ֆիդայի Աշխարհագրությունից հատվածներ²⁷։ Փարիզում լույս տեսավ Բ. դ'Էրբելոյի «Արևելյան Գրադարան»²⁸ աշխատությունը, որն արևելագիտական հանրագիտարան է։ Արաբագիտության կենտրոններն էին Ֆրանսիան, Անգլիան և Հոլանդիան։ ԺԸ դարում Գերմանիայում լույս տեսավ Աբու-լ-Ֆիդայի Պատմությունը, իսկ Բ. Շնուռերը կազմեց արաբերեն հրատարակությունների մատենագիտություն²⁹։

Արաբագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց ԺԹ դարում, և նրա առաջին կարկառուն ներկայացուցիչը Ս. դը Սասին (1758—1838) էր Ֆրանսիայում։ Նրա աշակերտներից է. Կատրլմերը հրատարակեց Մակրվիլիի (ԺՆ դ.) պատմության ֆրանսերեն թարգմանությունը, ապա Ժ. Ռենոն և Մ. Գ. դը Սլենը լույս ընծայեցին Աբու-լ-Ֆիդայի Աշխարհագրությունը, իսկ վերջինս հրատարակեց Իբն Խալլիբանի (ԺԳ դ.) Կենսագրական բառարանի անգլերեն թարգմանությունը։ Գ. Ֆլյուգելը հրատարակեց մատենագիտական երկու երկ՝ Նադիմի (Ժ դ.) Ֆիհրիստը և Քաթիր Զեյբիի (ԺԷ դ.) Քաշֆ ալ-Ձունունը։ Հատկապես եռանդուն գործունեություն ծավալեց Ֆ. Վյուստենֆելդը (1808—1899), լույս ընծայելով Յակուտի (ԺԳ դ.) Աշխարհագրական բառարանը, Կազվինիի (ԺԳ դ.) աշխարհագրական երկերը և շատ այլ բնագրեր³⁰։

Այս բոլորի հիման վրա սկսվեց արաբական աղբյուրների օգտագործումը հայագիտության մեջ։ Առաջին կարևոր դեմքը, որին կարող ենք այս բնագավառի հիմնադիրը համարել, Մ. Ժ. Սեն-Մարտենն է (1791—1832), որն իր «Պատմական և աշխարհագրական տեղեկություններ Հայաստանի մասին»³¹ մենագրության առաջին հատորում շարադրում է Հայաստանի (Մեծ և Փոքր Հայք) պատմական աշխարհագրությունը, ապա Հայաստանի համառոտ պատմությունը և Ժամանակագրությունը։ Այս աշխատության մեջ նա օգտագործել է հունարեն, ասորերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն բազմաթիվ պատմաաշխարհագրական երկեր, ընդ որում առատորեն մեջ բերելով արաբ

հեղինակների գործերը՝ Մասուդիի (Ժ դ.) Պատմությունն ու Աշխարհագրությունը, Իբն Հաուկալի, Իդրիսիի (ԺԲ դ.) Աշխարհագրությունները, Իբն ալ-Ասիրի, Գրիգորիոս Աբու-լ-Ֆարաջի Պատմությունները, Յակուտի Աշխարհագրական բառարանը, Աբու-լ-Ֆիդայի Աշխարհագրությունը։ Պարսիկ հեղինակներից օգտվել է Համդալլահ Ղազուինիից, իսկ թուրք մատենագիրներից՝ Քաթիբ Ջելեբիի (Ժէ դ.) Զիհաննումայից։ Նյութեր է քաղել նաև Աբու-լ-Ֆարաջի ասորերեն Պատմությունից։ Երկրորդ հատորում զետեղված են հայկական աղբյուրներից թարգմանություններ, որոնց ծանոթագրություններում նույնպես օգտագործված են արաբ հեղինակները։

Մ. Ժ. Սեն Մարտենի³² այս արժեքավոր երկի հրապարակումից հետո հետաքրքրությունն ավելացավ Հայաստանի և ընդհանրապես Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած երկրների նկատմամբ։ Ժ. Կլապրոթը³³ լույս ընծայեց մի փոքրիկ ուսումնասիրություն՝ նվիրված այդ տարածության մեջ ընկած երկրների մասին Մասուդիի հաղորդած տեղեկություններին։

Ինքնատիպ աշխատություն է հայազգի Մուրաջա դ'Օհսոնի (1740—1807) «Կովկասի ժողովուրդները»³⁴ հետմահու հրատարակված աշխատությունը, ուր ի մի է բերել արաբ տարբեր մատենագիրներից քաղած տեղեկությունները, միաժամանակ տողատակում նշելով աղբյուրները. Թ դարից՝ Բալազուրի, Ժ դարից՝ Մասուդի, Թաբարի, Իբն Ֆադլան, Իբն Հաուկալ, ԺԳ դարից՝ Իբն ալ-Ասիր, Զաքարիա Կազուինի, Յակուտ, ԺԴ դարից՝ Դիմաշկի, Աբու-լ-Ֆիդա, ԺԵ դարից՝ Իբն ալ-Վարդի։ Օգտագործել է նաև Մունաջջիմ Բաշիի (Ժէ դ.) արաբերեն մեծ պատմության օսմաներեն թարգմանությունը (Ահմեդ էֆենդի) և այլն։

Հայաստանի պատմությունը ուսումնասիրելու համար հետաքրքրություն առաջացավ արաբական դրամների նկատմամբ։ Բ. Ս. Ֆրենի (1782—1851) և այլոց դրամագիտական աշխատությունների հիման վրա Յ. Հ. Պետերմանը (1801—1876) կազմեց Հայաստանի (Արմենիա) արաբ կառավարիչների (ոստիկանների) առաջին ցուցակը³⁵։

Բ. Գ. Նիբուրը (1771—1831) արաբերենից գերմաներեն թարգմանեց Կեդծ-Վակիդիի Ասորիքի նվաճումներ գրքից Վերին Միջագետքին (Զազիրա) և Հայաստանին վերաբերող հատվածը³⁶։ Դա կարևոր է ոչ այնքան որպես աղբյուր Հայաստանի պատմության համար (քանի որ նրա անանուն հեղինակը ԺԲ դարում է գրել), որքան անգնահատելի արժեք ունի Սասնա ծռեր վեպի ուսումնասիրման համար։

Շարունակելով արաբական աղբյուրների տեղեկությունները հա-

յագիտութեանն ի սպաս դնելու գործը (1822—1883), Շ. Դեֆերմերին³⁷ ֆրանսիական «Ասիական հանդեսում» հոդվածների մի շարքով թարգմանաբար հրատարակեց արաբ (Բաբրի, Իբն ալ-Ասիր, Իբն Խալդուն) և պարսիկ (Խոնդեմիր, Միրխոնդ) մատենագիրներից քաղված հատվածներ Կովկասի (նաև Հայաստանի) և հարավային Ռուսաստանի մասին:

Գերմանացի արևելագետ Ա. Դ. Մորդամանը (1811—1879) առաջինն էր, որ փորձեց առանձին հավաքել արաբ պատմիչների տեղեկությունները միայն Հայաստանի մասին: Նա քաղվածաբար հատվածներ է թարգմանել Բալազուրի, Թաբարի, Իբն ալ-Ասիր, և Իբն Խալդուն³⁸ պատմիչներից:

Արաբական գրավոր աղբյուրներին ու դրամներին առնթեր հետաքրքրություն առաջացավ նաև Հայաստանի արաբերեն և արաբատառ արձանագրությունների նկատմամբ: Ն. Վ. Խանիկովը (1822—1878) ուսումնասիրեց Անիի աշտարակի պատի վրա Աբու Սաիդ իշխանի արձանագրությունը, որը նրա յարլիդն է^{39*}: Կովկասի արաբատառ արձանագրություններին Ն. Խանիկովն անդրադարձավ նաև հետագայում:

Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմության համար կարևոր փաստաթուղթ է Հայոց Լեոն Գ թագավորի և Եգիպտոսի մամլուք սուլթան Կալաունի միջև 1285 թվականին կնքված դաշնագիրը, որի բնագիրը Վ. Լանգլուան (1829—1869) պատմիչ Մակրիգիի բնագրից հրատարակեց Կիլիկիայի հայկական թագավորության արքունի հրովարտականների և դաշնագրերի ժողովածուի մեջ՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ⁴⁰:

Հայաստանի վերաբերյալ արաբական աղբյուրների նկատմամբ հետաքրքրություն արթնացավ նաև հայ իրականության մեջ ԺԹ դարի երկրորդ կեսում:

Ա. Դ. Մորդամանից հետո Ա. Տեր Հովհաննիսյանցը հայերեն է թարգմանում մի արաբ պատմիչի երկ՝ Արաբշահի (ԺԵ դ.) «Լենկթեմուրի պատմությունը»⁴¹: Դրանից մեկ տարի անց լույս տեսավ Ա. Դ. Մորդամանի վերահիշյալ ժողովածուի (Արաբ պատմիչները Հայաստանի մասին) հայերեն թարգմանությունը: Ա. Տեր Հովհաննիսյանցը շուտով հրատարակեց Երուսաղեմի երկհատոր պատմությունը⁴², որի մեջ օգտագործվել էին արաբական աղբյուրները, արաբերեն վավերագրերն ու արձանագրությունները:

*Մոնղոլ-թաթար խաների յոված տարբեր բնույթի հրովարտականք:

Մի քանի տարի անց Ղ. Ալիշանը (1820—1901) հայերեն թարգմանեց ԺԲ—ԺԳ դդ. հայագգի արաբագիր պատմիչ Աբու Սահլի (Սալիհ)⁴³ պատմությունը (ըստ Օքսֆորդի արաբերեն բնագրի հրատարակության)⁴⁴, ուր նկարագրված են Եգիպտոսի վանքերը և միաժամանակ կարևոր տեղեկություններ՝ ֆաթիմյան Եգիպտոսում գործած հայ վեզիրների մասին:

Ընդհանրապես ԺԲ դարի վերջին և մեր դարի սկզբին մեծ առաջընթաց՝ ապրեցին հայագիտությունն ու արաբագիտությունը: Իրար հետևից լույս տեսան. Ղ. Ալիշանի «Շիրակ»⁴⁵, «Սիսուան»⁴⁶, «Այրարատ»⁴⁷, «Սիսական»⁴⁸ և այլ կոթողային աշխատություններ, Ֆ. Նևի «Քրիստոնյա Հայաստանը և նրա գրականությունը»⁴⁹, Մ. Գարագաշյանի «Քննական պատմություն Հայոց»⁵⁰, Ֆ. Տուրնբեիզի «Հայաստանի քաղաքական ու կրոնական պատմությունը»⁵¹ և Մ. Օրմանյանի «Ազգապատումը»⁵²:

Արաբագիտության ասպարեզում կարևոր իրադարձություն էր հնագույն՝ Ժ—Ժ դդ. աղբյուրների առաջին անգամ լույս ընծայումը: Մ. Ժ. դը Գուեն (1836—1909) լույս ընծայեց այդ դարերի արաբ աշխարհագրագետների բնագրերի ութհատորանոց մատենաշար⁵³, ինչպես նաև Թ դարի պատմիչ Բալազուրիի «Երկրների նվաճումը»⁵⁴: ԺԹ դ. վերջին քառորդում Եվրոպայի դրամագետները լույս ընծայեցին տարբեր թանգարաններում պահվող արաբական դրամների հավաքածոների նկարագրությունը⁵⁵, և այս նյութերը հետագայում հնարավորություն տվեցին ճշտելու Հայաստանի քաղաքական պատմության որոշ հարցեր և հատկապես լրացվեց Արմինիայի ոստիկանների ցուցակը:

Հայագիտության մեջ արաբական աղբյուրների ուսումնասիրման զարգացմանը խթանեցին նաև ԺԹ դ. և մեր դարի սկզբին լույս տեսած արաբական խալիֆության ընդհանուր պատմությանը նվիրված մկնագրությունները, որտեղ տարբեր աուիթներով անդրադառնում են նաև Հայաստանի պատմությանը: Այդպիսիք են Գ. Վալլի⁵⁶, Լ. Ա. Սեդիլոյի⁵⁷, Ա. ֆոն Կրեմերի⁵⁸, Ա. Մյուլլերի⁵⁹, Վ. Մյուլլերի⁶⁰, Յ. Վելհաուզենի⁶¹ և Կ. Հյուարի⁶² աշխատությունները:

Իրար հետևից հանդես եկան արաբական աղբյուրների օգտագործմամբ գրված Հայաստանի պատմությանն առնչվող երկեր: Վ. Տոմաշեկը Սասունին նվիրված իր երկասիրության մեջ⁶³ օգտագործել է բազում աղբյուրներ (կեղծ Վակիդի, Բալազուրի, Թաբարի, Իբն ալ-Ասիր, Աբու-լ-Ֆիդա և այլն) հատկապես Սասունի արաբական շրջանի իրադարձությունների մեկնաբանման համար:

Հայաստանի արաբական շրջանի մասին (արաբական աղբյուրների առատ օգտագործմամբ) առաջին մենագրությունը Մ. Ղազարյանի (1864—1919) «Հայաստանը արաբական տիրապետության տակ» աշխատությունն է⁶⁴։ Այստեղ շարադրված են Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական կյանքի պատմությունը պատշաճ մակարդակով, Արմինիայի կառավարիչների (ռուսականների) նոր, առավել մանրամասն ցուցակը և Հայաստանի տեղանունների արաբական ձևերի բացատրությունները։

Այս շրջանում արաբական պատմագրության նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան ուժեղ էր, որ Ղ. Ալիշանը հայ պատմագրության պատմությունը նվիրված «Հայապատում» աշխատության մեջ, ի շարս Հայաստանի մասին այլ աղբյուրների, հիշում է հետևյալ արաբ պատմիչներին և աշխարհագրագետներին՝ Բալազորի, Յակուբի, Կուդամա, Թարարի, Մասուդի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի, Իբն ալ-Ջաուզի, Կադուինի, Իբն ալ-Ասիր, Յակուտ, Աբու-լ-Ֆիդա, ալ-Վարդի, Մակրիզի⁶⁵։

Հայաստանի արաբական և բազրատունյաց ժամանակաշրջանների պատմության հետ սերտ աղերս ունի բյուզանդագետ-արաբագետ Ա. Վասիլևի «Բյուզանդիան և արաբները»⁶⁶ արժեքավոր մենագրությունը, ուր շարադրված է արաբ-բյուզանդական երեքհարյուրամյա պատերազմների մի հարյուրամյակից ավելի (820—959) ժամանակաշրջանի մանրակրկիտ պատմությունը։ Օգտագործված են բոլոր արաբ պատմիչների և աշխարհագրագետների երկերը, որոնք տեղեկություններ են պարունակում այս հարցի մասին։ Հետագայում Մ. Կանարը⁶⁷, Թարգմանելով ֆրանսերենի, վերահրատարակեց այս աշխատությունը՝ հարստացնելով նոր ուսումնասիրություններով ու հարուստ Թարգմանություններով՝ արաբական աղբյուրներից։

Նույն սկզբունքներով են շարադրված Յ. Մարկվարտի (1864—1930)՝ Հայաստանի պատմությունը վերաբերող երկերը։ Նա իր «Արևելաեվրոպական և արևելաասիական արշավներ»⁶⁸ աշխատության մեջ գլուխ է հատկացրել Հայաստանի պատմության Բազրատունիների շրջանին։ «Հանդես Ամսօրյայում» 1913—1915 թվականներին տպագրված և ապա առանձին հատորով լույս տեսած «Հարավային Հայաստանը և Տիգրիսի ակունքները»⁶⁹ աշխատության մեջ նա արաբական և Բազրատունյաց շրջանների հարցերին է անդրադառնում, քննարկելով հատկապես Վասպուրականի ու Տարոնի պատմությունը վերաբերող բազում դրվագներ։

Հ. Թովմյանն ուսումնասիրել է Հայաստանի վիճակը արաբական արշավանքների նախօրեին և նվաճումից հետո⁷⁰, ինչպես նաև արաբական տիրապետության վախճանը և Բագրատունյաց թագավորության ծնունդը⁷¹:

Հայաստանի և դրացի երկրների մասին արաբ աշխարհագրագետների տեղեկությունները, արաբերեն բնագրով և ուսերեն թարգմանությամբ, հրատարակել է Ն. Ա. Կարաուզովը՝ Կովկասին նվիրված մատենաշարի մի քանի համարներում⁷²: Նա ընդգրկել է Թ դարի հեղինակներից՝ Իբն Խորդադեհհին, Յակուբին, Իբն Ռուստային, Իբն ալ-Ֆակիհին և Կուդամային, իսկ Ժ դարից՝ Իսթախրին, Իբն Հաուկալին, Մասուդին և Մուկադդասին: Այս աշխատանքը 1899-ին մեղալի է արժանացել և Վ. Ռոզենի կողմից վերանայվելուց հետո լույս է ընծայվել վերոհիշյալ մատենաշարում⁷³: Ն. Ա. Կարաուզովի աշխատանքը գովելի է նրանով, որ թարգմանությանը զուգահեռ տվել է արաբերեն բնագիրը:

Գրեթե սրա հետ միաժամանակ Բ. Խալաթյանցը «Հանդես Ամսոբյայի» էջերում (1903—1909) հրատարակեց մի խումբ արաբ պատմիչների (Բալազուրի, Յակուբի, Թաբարի, Իբն Միսքավայհ, Իբն ալ-Ասիր) Հայաստանին վերաբերող հատվածները՝ թարգմանաբար⁷⁴: Հետագայում այս աշխատանքը լույս տեսավ առանձին հատորով⁷⁵:

Թեպետ Լեոյի «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորը լույս տեսավ 1947-ին, սակայն այն ավարտված էր առաջին աշխարհամարտի սկզբին: Նրա մեջ մանրամասն շարադրված է արաբական շրջանի պատմությունը⁷⁶: Չնայած արաբական աղբյուրներից Լեոն օգտվել է թարգմանաբար, սակայն նրա մոտ այդ շրջանի պատմական դեպքերի զարգացման ընթացքը մեծ հմտությամբ է տրված: Մ. Օրմանյանի «Աղագապատում» կոթողային աշխատությունից⁷⁷ հետո Լեոյի երկասիրությունը ևս մի նպաստ է արաբական շրջանի պատմական երևույթներն ավելի խորն ըմբռնելու համար:

Արաբական աղբյուրների լայն ընդգրկումով է գրված Իսլամի Հանրագիտարանում Մ. Շտրեքի «Հայաստան»⁷⁸ հոդվածը, ուր շոշափվում են քաղաքական, վարչական տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերը է—ԺԳ դարերում:

Թեև Ն. Մառը, Հայաստանի վերաբերյալ արաբական աղբյուրներ չի ուսումնասիրել, սակայն արաբական աղբյուրագիտության և հայագիտության համար շատ կարևոր են նրա ներհոսն ուսումնասիրությունները Վարդանի «Աղվեսագրքի» արաբերեն քարշումի (ասորա-

տառ արաբերեն) Թարգմանության⁷⁹ և Ագաթանգեղոսի նորահայտ արաբերեն բնագրի մասին⁸⁰։

Մեր դարի սկզբին նորեն սկսեց հետաքրքրությունը Հայաստանի արաբական արձանագրությունների նկատմամբ։ Հայտնի վիժագրագետ Մ. վան Բերշմը, որի արաբական արձանագրությունների դիվանը հետաքրքրական նյութեր է պարունակում Հայաստանի պատմության համար, հրատարակեց Նփրկերտի, Ամիրդի և այլ վայրերի արաբական արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են Արտուխյաններին և այլոց⁸¹։ Ապա Մ. Տեր Մովսիսյանը հրատարակեց Զվարթնոցի տաճարի պատերին գրված արաբերեն արձանագրությունների⁸² գծանկարները՝ վ. Բարթոլդի որոշ դիտողություններով։

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո Երևանը աստիճանաբար դարձավ գլխավոր հայագիտական կենտրոն։ Սովետական Հայաստանում հայագիտության հիմնադիրներ Հ. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը, Մ. Աբեղյանը, Ս. Մախասյանը, Լեոն, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ լեզվաբանության, պատմագրության և գրականագիտության ասպարեզներում իրենց կոթողային աշխատություններով նոր Թափ հաղորդեցին օտար աղբյուրները հայագիտությանն ի սպաս դնելու գործին։

Այս նպատակն իրագործվեց նաև շնորհիվ Եվրոպայում և արաբական երկրներում ծավալված արաբագիտական պրպտումների արագ զարդացման։ Բազմաթիվ նոր բնագրեր հրատարակվեցին, որոնց մեջ հատկապես պետք է հիշել Հ. Ֆոն Մոխլի⁸³ հրատարակած մատենաշարը (Խորեզմի, Սուհրաբ, Ջահշիարի)։ Ընդհանուր արևելագիտությունն ու արաբագիտությունը ստացան ամպիսի կարևոր ուղեցույց, ինչպիսին «Իսլամի հանրագիտարանն» է⁸⁴, որի երկրորդ հարստացված հրատարակությունն է լույս տեսնում։ Կ. Բրոկելմանն ավարտեց իր ծավալուն արաբական գրականության պատմությունը՝ լրացուցիչ հատորներով, որը մատենագիտական ճոխ տեղեկություններով օժտված մի բացառիկ հանրագիտարան է⁸⁵։ Դրանից հետո հրատարակված նոր նյութերի հավելումով պատրաստված մի աշխատություն է Ֆ. Սեզգինի երկը⁸⁶, որի մեջ շարադրանքը հասցվում է մինչև ԺԱ դարի կեսը։

Այս շրջանում լույս տեսավ Ժ. Լոռանի (1870—1955) «Հայաստանը Բյուզանդիայի և Իսլամի միջև. Արաբական նվաճումից մինչև 886»⁸⁷ արժեքավոր մենագրությունը։ Նա քննության է առել Հայաստանի ներքին վիճակը (վարչատնտեսական վիճակ, նախարարական տիրույթներ, եկեղեցի, ապստամբություններ և այլն) ապա հատուկ գլուխներում շարադրել է արաբա-բյուզանդական պատերազմները և Աշոտ Ա.

Բագրատունու կողմից Հայոց Թագավորության վերականգնումը: Հետագայում լույս տեսավ այս աշխատության վերամշակված հրատարակությունը Մ. Կանարի ջանքերով, ուր որպես հավելված զետեղված են արաբ մատենագիրներից (Բալազուրի, Յակուբի, Իբն ալ-Ֆակիհ, Թաբարի, Իսթախրի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի, Տաննուխի) քաղված հատվածների թարգմանությունները:

Արաբների պատմության հայտնի մասնագետ Կ. Հյուարը «Մի ասպատակություն Հայաստանում Ժ դարում» հոդվածում⁸⁸ ուսումնասիրում է 938 թվականին Ատրպատականի գորավարներից Լաջբարիի ասպատակությունը Վասպուրական և պարտությունը, ըստ Ժ—ԺԱ դդ. լրացումիչ Իբն Միսքավայհի տեղեկությունների, և դա առաջին դեպքն էր, որ այդ պատմիչի տվյալներն օգտագործվում էին Հայաստանի պատմության համար:

Հայաստանի պատմության Արաբական շրջանի որոշ հարցերով զբաղվել է Հ. Զորյանը, որն արաբական աղբյուրների հիման վրա ուսումնասիրել է արաբների հարկային քաղաքականությունը և գյուղի ու քաղաքի միջև ստեղծված հակասությունը⁸⁹:

Ժամանակի ընթացքում հրատարակված դրամագիտական նյութերը հնարավորություն տվեցին դրամագետ Ռ. Ֆասմերին (1888—1938) մի նոր կարևոր քայլ կատարելու Արմինիայի կառավարիչների⁹⁰ (ոստիկանների) ցուցակը լրացնելու ու կատարելագործելու հարցում: Նրա ցուցակն ընդգրկում է Աբբասյան ժամանակաշրջանը:

Իսլամին վերաբերող բնագրերը նույնպես զբաղեցրին հայ բանասերներին: Բ. Կյուլեսերյանի⁹¹ հրատարակած հայերեն ձեռագիրը՝ Մուհամմադի կենսագրության մասին, հավանաբար արաբերենից է թարգմանված, մանավանդ որ վերնագրում նշվում է նրա քարշունի լինելը, այսինքն՝ ասորատառ արաբերեն:

Արաբական աղբյուրներն առատորեն օգտագործված են Հ. Մանսուրյանի՝ Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին աշխատության արաբական և Բագրատունյաց շրջաններին նվիրված գլուխներում⁹². նույնը կարելի է ասել նրա «Արաբական արշավանքները Հայաստանում» և «Ժողովրդական ապստամբությունների մասին»⁹³ աշխատությունների վերաբերյալ: Շահեկան են Բ. Առաքելյանի հոդվածները արաբական շրջանի մասին⁹⁴:

Այդ ժամանակ նոր հրատարակված արաբերեն բնագրերից հետաքրքրական են Հայաստանի բագրատունյաց ժամանակաշրջանի համար կարևոր Մ. Կանարի (1888—1982) Սալֆ ալ-Դաուլա ժողովածուի նյու-

թերը⁹⁵։ Կան հատվածներ ժԲ—ԺԳ դդ. պատմիչներ Ֆարիկից, Իբն Ջաֆիրից, Ջահարից։ Հայաստանի առևտրի և արհեստների ուսումնասիրման համար կարևոր է նաև այդ շրջանում լույս տեսած Ջահիզի Արրասյան շրջանի առևտրի մասին լույս տեսած փոքրիկ երկը⁹⁶։

Արաբական աղբյուրների հայերեն թարգմանության ասպարեզում պետք է հիշել Ղ. Տալանի ժԳ դարի պատմիչ Իբն Մուլասսարի երկից. Ֆաթիմյան խալիֆաների հայ վեզիրներին (Բադր ալ-Գամալի, Աֆդալ, Վահրամ Պահլավունի) վերաբերող հակիրճ հատվածները⁹⁷։ Իբն Խալիբանի կենսագրական հայտնի բառարանից ընդարձակ հատվածներ է թարգմանել Գ. Մըսրյանը Հայաստանի պատմությանն առնչվող արաբական վարիչների ու զորավարների մասին⁹⁸։

Արաբա-բյուզանդական սահմանային ընդհարումներին կրկին անդրադարձավ է. Հոնիգմանը⁹⁹ իր «Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները» մենագրության մեջ, որտեղ նույնպես օգտագործված են արաբական աղբյուրներ։ Ի տարբերություն Ա. Վասիլևի, է. Հոնիգմանը ծանրանում է սահմանային ամբողջությունների հարցին և այս տեսակետից շատ օգտակար է Հայաստանի արևմտյան գավառների դրության ուսումնասիրման համար։

Ինքնատիպ է Պ. Ժուզեի մենագրությունը¹⁰⁰ Հայաստանում հաստատված արաբ կենտրոնախույս տարրերի մասին։ Թ դարի առաջին կեսում, երբ թուլանում էր Աբբասյանների հեղինակությունը, տեղում հողային տիրույթներ ձեռք բերած արաբ զորավարներն ու ցեղապետերը ձգտում էին ինքնուրույնության, հետևելով հայ նախարարների օրինակին։ Դրանք արաբ պատմագրության մեջ կոչվում են մուտաղալիբ՝ բռնացող։

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո զարգացավ հետաքրքրություն արաբ աղբյուրների նկատմամբ։ Դեռևս 1940-ին Հ. Աճառյանը Երևանի համալսարանի «Օտար աղբյուրները հայերի մասին» շարքում հրատարակեց Իբն Բաթուայի (ԺԴ դ.) ուղեգրությանից Հայաստանին ու Կիլիկիային վերաբերող հատվածները¹⁰¹ արաբերեն բնագրով և հայերեն թարգմանությամբ։

Արժեքավոր աշխատություն է Գ. Մըսրյանի «Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ» մենագրությունը¹⁰², հիմնված արաբ պատմիչներ Իբն Մուլասսարի, Մակրիզիի, Կալկաշանդիի և այլոց տեղեկությունների վրա։ Այստեղ առաջին անգամ այս նյութը ամբողջովին ուսումնասիրված է։

Արաբական կնքագիտության ասպարեզում մի կարևոր գյուտ էր

Հյուսիսային Կովկասի Կարաչայ (Կարաչայ—Չերքեզական ԻՄ) մարզում 1940 թ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված արաբատառ կնիքը, հասարակ քուֆի գրությունը և «Աշուֆ իբն Սնբաթ» մականգրությունը¹⁰³, Հեղինակը գտնում է, որ այն պետք է պատկանած լիներ Բագրատունյաց թագավորության հիմնադիր Աշոտ Ա Բագրատունուն, քանզի նրա օրոք դեռ շատ սերտ էին հարաբերություններն Աբխազյան խալիֆայության հետ։ Դվինի հնագիտական պեղումների ընթացքում ևս գտնվել են արաբերեն կնքադրոշմներ¹⁰⁴, որոնք, անկասկած, առևտրական գործարքների հետ են կապված։

Հետպատերազմյան շրջանում ամենակարևոր նորությունն այն է, որ Հայաստանի պատմության վերաբերյալ մի շարք նոր արաբերեն բնագրեր հրատարակվեցին։ Վ. Մինորսկին կարողացավ ձեռք բերել երկու փոքր հատված Մունաջլիմ Բաշիի (Ժէ դ.) ծավալուն պատմությունից, որը փականքի տակ է պահվում Կոստանդնուպոլսում։ Առաջինը Հայաստանին և արևելյան Անդրկովկասին վերաբերող մի հատված է¹⁰⁵, ուր խոսվում է Շադդադյանների մասին։ Վ. Մինորսկին այն հրատարակեց բնագրով, անգլերեն թարգմանությամբ և մանրամասն ուսումնասիրությամբ։ Երկրորդը վերաբերում է Շիրվանին ու Դարբանդին¹⁰⁶ և նույն սկզբունքներով է լույս ընծայված։ Նա անգլերեն թարգմանություններ հրատարակեց Լոնդոնում անտիպ մնացած Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի (ԺԲ դ.) պատմական երկից, նախ հատվածներ տպելով անգլիական արևելագիտական հանդեսում¹⁰⁷, ապա որոշ քաղվածքներ հրատարակեց վերահիշյալ հատորում¹⁰⁸, ուր Մունաջլիմ Բաշուց վերցրած առաջին հատվածն էր ուսումնասիրել։ Մինորսկին մեղհեղյան կոչված հայտնի գրչագրից լույս ընծայեց Աբու Դուլաֆի (Ժ. դ.) երկրորդ հիշատակարան կոչված աշխարհագրական փոքրիկ երկը¹⁰⁹, որը երկրորդ անգամ հրատարակվեց Պ. Բուլգակովի և Ա. Խալիդովի կողմից¹¹⁰։

Հայաստանի մասին որոշ տեղեկություններ ունի ԺԳ դ. պատմիչ Մուհամմադ ալ-Համավին¹¹¹, որի ձեռագիրը լույս ընծայեց Պ. Դրյազնևիչը։ Հայաստանի մասին հարուստ տեղեկություններ ունեն Ժ դ. պատմիչ Քուֆին¹¹², որի պատմությունը հրատարակվեց Հայդարաբադում (Հնդկաստան) և Խալիֆա իբն Խայյաթի (Թ. դ.) պատմությունը¹¹³, որը լույս ընծայվեց նախ Բաղդադում, ապա Դամասկոս-Բեյրութում։

Կարևոր աշխատանք է կատարվել նաև արաբերեն աղբյուրներից հայերեն թարգմանության ասպարեզում։ Ա. Ադամյանը թարգմանել է հատվածներ Բալազորիից¹¹⁴, և Յակուբիից¹¹⁵։ Այս ասպարեզում հատկապես մեծ է Հ. Նալբանդյանի վաստակը¹¹⁶, որը թարգմանել է Յա-

ձուտի (ԺԳ դ.) «Աշխարհագրական բառարանից», Աբու-լ-Ֆիդայի (ԺԴ դ.) «Պատմությունից» և Իբն Շադդադի (ԺԳ դ.) «Սալահ ալ-Դինի կենսագրությունից» Հայաստանին և հայ ժողովրդին վերաբերող հատվածները Այս հատորն ունի բացառիկ ճոխ ծանոթագրություններ։ Ա. Տեր Ղևոնդյանը թարգմանել է Մունաջջիմ Բաշիի այն հատվածը, որ վերաբերում է Դվինի ու Գանձակի Շադդադյաններին¹¹⁷, ալ-Ֆարիկիից մինչ այժմ հրատարակված հատվածները¹¹⁸ և Իբն ալ-Ասիրը¹¹⁹ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարում, որտեղ և հրատարակվել է Հ. Նալբանդյանի վերոհիշյալ հատորը։

Արաբական աղբյուրների լայն ընդգրկումով են գրված Մ. Կանարի «Համդանյանները և Հայաստանը»¹²⁰, «Համդանյանների հարքստության պատմությունը Զադիրայում ու Սիրիայում»¹²¹ աշխատությունները և բազմաթիվ հայագիտական թեքում ունեցող հոդվածներ¹²², Հ. Նալբանդյանի Հայաստանում արաբների հարկային քաղաքականության¹²³ և ոստիկանների մասին¹²⁴ հոդվածները, Ա. Ալպոյաճյանի Մալաթիայի հայոց պատմության արաբական շրջանին վերաբերող հատվածը¹²⁵, Ա. Տեր Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում»¹²⁶ և «Հայաստանն ու արաբական խալիֆայությունը»¹²⁷ մենագրությունները և արաբ հեղինակ Ա. ալ-Սայյիդի¹²⁸ «Հայաստանը արաբների պատմության մեջ» աշխատությունները։

Բավական հաջողություններ արձանագրվեցին նաև դրամագիտության բնագավառում։ Ա. Բիկովը 330 (941/42) հիշրի թվականին Դվինում թողարկված մի արաբատառ դրամի ուսումնասիրման¹²⁹ միջոցով ճշտումներ է կատարում Դվինի և Բագրատունյաց Հայաստանի պատմության որոշ հարցերում։

Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի (1226—1269) երկլեզվյան (հայատառ-արաբատառ) դրամներին (Հեթում-Քայկուբադ, Հեթում-Քայխուսրով), որոնք թողարկված են Սիս մայրաքաղաքում, շատերն են (ինչպես Վ. Լանգուա)¹³⁰ անդրադարձել։ Վերջերս այդ հարցով զբաղվեցին Պ. Պտուկյանը¹³¹ և հատկապես Պ. Սապալադյանը¹³², Վերջինս ապացուցում է, որ ճիշտ չէ նախորդ դրամագետներից շատերի այն կարծիքը, թե Հեթում Ա թագավորի երկլեզու դրամների առկայությունը ապացույց է նրա կախմանը Իկոնիայի սուլթանությունից։ Նա զարգացնում է Կ. Սիպիլյանի¹³³ այն դրույթը, թե այդ դրամները երկլեզու են թողարկված սոսկ առևտրական հարաբերությունների հեշտացման և զարգացման նպատակով։

Հայաստանում թողարկված արաբական դրամների ուսումնա-

սիրման ասպարեզում շատ մեծ վաստակ ունի և. Մուշեղյանը, որի «Դվինի դրամական շրջանառութիւնը դրամագիտական տվյալներով»¹³⁴ (ռուսերեն) մենագրութիւնը հարուստ նյութեր է պարունակում Հայաստանի պատմութեան տարբեր շրջանների մասին: Խիստ արժեքավոր է նրա «Աբբասյան դրամների թողարկումը խալիֆաթի Արմինիա նահանգում, Ը—Ժ դարերում»¹³⁵ ծավալուն հոդվածը և հավելվածը, որի նյութերի հիման վրա Ա. Տեր Դևոնդյանը կազմեց Արմինիայի կառավարիչների (ոստիկանների) նոր ցուցակը¹³⁶:

Պ. Սապպաղյանը իր «Հայ արաբական դրամագիտութեան մի քանի հարցերու շուրջը»¹³⁷ ծավալուն հոդվածում ընդգծելով նոր հրատարակված դրամագիտական աշխատութիւնների նշանակութիւնը (և. Մուշեղյան) միաժամանակ մեջ է բերում Արմինիայում թողարկված մինչ այդ անհայտ մնացած դրամների լրացուցիչ ցուցակը (26 դրամ): Նա հիշում է նոր դրամագիտական հրատարակութիւններ, որոնցից կարևորագույններն են Աբդ ալ-Ռահման ալ-Ֆահմիի և Զ. Ուսկըրի մենագրութիւնները:

Հետաքրքրական աշխատանքներ են կատարվել նաև վիմագրութեան ասպարեզում: Վ. Ա. Կրաչկովսկայան¹³⁸ հրատարակեց Ն. Մառի Անիում կատարած պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մի արձանագրութիւն (քուֆի գրածեւով), որը գտնվել է Անիի միջնաբերդի դռան վերևում և գրված է ԺԲ դարում Շադդադյանների կողմից: Զ. Փափազյանը¹³⁹ լույս ընծայեց Արաքսի հովտում 1413 թ. իշխող Փիր Հուսայնի կառուցած դամբարանի արձանագրութիւնը, ուր գուցե նրա հայրը՝ ամիր Սաադն է թաղված:

Միջնադարում արաբերենը եղել է միջազգային լեզու և պատահական չէ, որ մեզ հասել են հայ տիրակալների թողած արաբերեն արձանագրութիւններ: Հայոց արքա Սմբատ Բ (977—990) Բագրատունիի Հաղպատի¹⁴⁰ վանքի Ս. Նշան եկեղեցու գմբեթի վրա գտնվող իր քանդակի ապարոշի վրա փորագրել է տվել իր տիտղոսը «Շահանշահ Անիի թագավոր», իսկ Հյուսիսային Հայաստանի Զաքարյան իշխանապետութեան տիրակալներ Զաքարիան և Իվանեն¹⁴¹ Ամբերդ ամրոցի ազատագրումից (1196) հետո արաբերեն արձանագրութիւն են թողել՝ «Ամիրսպասալար Զաքարիա Իվանա Արծրունի»:

Երկու արձանագրութիւն է հրատարակել Ա. Խաչատրյանը՝ Թալինում Շադդադյանների թողած 570 (1174) հիշրի թվականի արաբերեն շինարարական վիմագիրը¹⁴² և Նդեգիսի եռալեզու (արաբերեն, պարսկերեն, հայերեն) տապանագիրը¹⁴³:

Ուրախալի է նշել, որ մեր օրերում արաբերեն և արաբատառ բնագրեր են հրատարակվել նրևանում, որոնցից հատկապես պետք է հիշատակել Հ. Փափազյանի հրատարակած Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի շարքը¹⁴⁴։ Դրանց մեջ կան հենց արաբերեն գրված վավերագրեր և կամ ամբողջ տողեր արաբերեն նախադասություններ ունեցող բնագրեր։ Որպես արաբերեն բնագրերի հրատարակություններ կարելի է նշել նաև Ա. Տեր Ղևոնդյանի Ազաթանգեղոսի ամբողջական բնագրի միջնադարյան արաբերեն թարգմանության լույս ընծայումը¹⁴⁵ և Հ. Ժամկոչյանի Իբն ալ-Ֆակիրի (Ի․ դ․) ընդարձակ խմբագրության որոշ հատվածների հրապարակումը¹⁴⁶, ըստ մեջհեդյան ձեռագրի։

Հայ արաբական բանասիրությունը, որի մի մասն է կազմում արաբական աղբյուրների հայագիտության մեջ ուսումնասիրման և օգտագործման հարցը, հայագիտության օժանդակ ճյուղերից է, որի հետագա զարգացումը անհրկրադրեն նոր, թարմ ավիշ կմատակարարի հայկական ուսմանց առաջընթացի համար։

А. ТЕР-ГЕВОНДЯН

ИЗУЧЕНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКОВ В АРМЕНОВЕДЕНИИ

Резюме

Армяно-арабские культурные взаимоотношения начинаются с VIII—IX вв., а арабские источники содержат богатые сведения по истории средневековой Армении.

Первая попытка использования арабских источников в арменоведении сделана Г. Инчичяном (1758—1833) в его монографиях о древней Армении. Широко использовал арабские нарративные источники (Масуди, Ибн Хаукал, Ибн ал-Асир, Абу-л-Фарадж Бар Эбрей, Абу-л-Фида и др.) для изучения исторической географии Армении М. Ж. Сен-Мартен (1791—1832) в своем двухтомном труде «Исторические и географические записки об Армении» (Париж, 1818, 1819).

М. д'Оссон (Тосунян, 1740—1807) в своей работе «Народы Кавказа» (Париж, 1828) собрал сведения ряда арабских историков и географов о странах Кавказа, в том числе и Армении. Б. Г. Нибур (1776—1836) подготовил немецкий персвод сочинения Псевдо-Вакиди «История завоевания Месопотамии и Армении» (Гамбург, 1847).

Данные арабских монет для составления списка арабских

правителей (остиканов) Армении (Берлин, 1840) были впервые использованы Х. Петерманом (1801—1876). Арабской эпиграфикой в Армении (Ани) впервые заинтересовался Н. Ханыков (1822—1878).

Во второй половине XIX в. появились армянские переводы сочинений арабских авторов. А. Тер-Ованесян издал перевод истории Тимура автора XV в. Арабшаха (Иерусалим, 1873). Извлечения из сочинения арабоязычного армянского историка XII—XIII вв. Абу Салиха ал-Армани («Церкви и монастыри Египта»), перевел Г. Алишан (1820—1901).

М. Казарян (1864—1919) впервые изложил историю Армении VII—IX вв. на основе арабских источников (Балазури, Иакуби, Табарн, Ибн ал-Асир, Иакут и др.) в своей монографии «Армения под арабским владычеством» (Марбург, 1903). Особый интерес в смысле насыщенности сведениями арабских источников представляют труды И. Маркварта (1864—1930) по истории средневековой Армении (о деятельности Багратидов, о вопросах истории южных областей Армении).

В начале нашего века были предприняты переводы некоторых трудов арабских географов IX—X вв. на русский язык Н. Карауловым (Тифлис, 1901—1908) и историков IX—XIII вв. — на армянский язык Б. Халатянцем (Вена, 1903—1909).

Следует подчеркнуть значение работы Ж. Лорана (1870—1977) «Армения между Византией и исламом» (Париж, 1919), в которой изучены политическая история, экономическое состояние Армении в VII—IX вв., а также отношения армянских нахараров и церкви с арабскими халифами.

Р. Фасмер на основе богатого пумизматического материала составил новый список арабских правителей (остиканов) Армении при Аббасидах (Вена, 1931).

В деле изучения истории западных областей Армении, являвшихся ареной борьбы между халифатом и Византией VII—X вв., большое значение имеют замечательная работа А. Васильева «Византия и арабы» (СПб, 1900—1902) и исследование Э. Хонигмана «Восточные границы Византийской империи» (Брюссель, 1935), в которых использованы богатые сведения арабских источников.

После второй мировой войны В. Минорский издал отрывки из арабского сочинения Мунадджима Ыаши, а также ал-Фарики, на основе которых исследовал ряд вопросов истории армянского средневековья.

Определенные заслуги имеет М. Канар (1888—1982) в изучении различных сторон армяно-арабских отношений. Он подготовил к изданию работу А. Васильева на французском языке с

дополнением переводов ценных отрывков из трудов арабских авторов. Подготовил к переизданию, опять-таки с дополнениями, также упомянутую выше работу Ж. Лорана.

В последние десятилетия в области армяно-арабской филологии и источниковедения были изданы новые работы. В их числе—переводы арабских историков и географов, сделанные А. Налбандяном (Иакут, Абу-л-Фида), А. Тер-Гевондяном (Ибн ал-Асир), труды по истории армяно-арабских политических отношений А. Алпоячяна, Г. Мысряна («Видные армяне в Египте»), А. Налбандяна, А. Тер-Гевондяна («Арабские эмираты в Багратидской Армении», «Армения и арабский халифат»), А. ал-Саййида («Армения в истории арабов»). Исследования по арабским монетам, чеканенным в Армении, выполнены А. Быковым, Х. Мушегяном («Денежное обращение Двина по нумизматическим данным»), П. Саббагяном. Издания текстов осуществлены А. Папазяном, А. Тер-Гевондяном («Арабская редакция Агафангела»), А. Жамкочяном (Ибн ал-Факих, «Известия о странах»). В. А. Крачковской, А. Папазяном, А. Хачатрянном изданы арабские надписи Армении. В. А. Крачковской изучена уникальная арабская печать Ашота I царя Армении.

Մ Ա Ն Ո Ւ Ա Կ Ր Ո Ւ Ի Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 58: Ղուրանին ծանոթ է վարդան պատմիչը, որը հիշում է նրա սուրաններից (զուխներից) մեկը հենց արաբերեն «սուրաթ ալբակարայ» (Կովի սուրան), որը Ղուրանի առաջին սուրան է, չհաշված բացման սուրան (Ֆատիհա): «Մեծին վարդանայ Բարձրբերդույ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 92:

2 Արաբերենը, որպես արևելյան միջազգային լեզու, օգտագործվել է Հայաստանում նաև անկախ պետականության առկայության պայմաններում: Դրա վկայությունն է Հաղպատի արձանագրությունը Բագրատունյաց թագավորության շրջանից և Ամբերդի արձանագրությունը Զաքարյան իշխանապետության ժամանակաշրջանից:

3 Ն. Ալիեյան, Մովսես Դասխուրյանցի (Կաղանկատուացի) և իր Պատմութիւն Աղվանից, Ազգային Մատենադարան, ՄԺԱ, Վիեննա, 1970, էջ 336—357:

4 «Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Տփղիս, 1912, էջ 331—332: The History of the Caucasian Albanians, by Movses Dasxuranci, tr. by Ch. Dowsett, London, 1961, p. 187—188.

5 Л. Оганесян, История медицины в Армении, 1. Ереван, 1946, стр. 57.

6 Կ. Ղաֆադարյան, Ալեքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940, էջ 50—54:

7 Բ. Չալապալյան, Բժշկարան ձիոյ և զրաստնոյ, Երևան, 1962:

8 Ղ. Ալիշան, Գիրք Վաստակոց Թարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877:

9 H. Laurentie, La version arménienne du conte de la ville d'alrain, Revue

des Etudes Arméniennes, I, fasc. 3, Paris, 1921, p. 287—302 Հայտնի չէ, թե՞ Առաքել Անեցիւն, որ արաբերենից թարգմանել է Պղնձե քաղաքի պատմութիւնը (Հազար և մեկ գիշեր ժողովածուից) և Աղեկախոսը (Երազհան) արդյո՞ք չի հետաքրքրվել պատմական գրականութեամբ:

10 Ս. Պարսույան—Տառայան, Հովհաննես Պուլզ Երզնկացիի «Ի տաճկաց իմաստասիրաց Գրոց քաղեալ Բանքին» աղբյուրը՝ Բասաէլ Իսուան ալ-Սաֆա, Հայկաղյան Հայագիտական հանդես, 2, Պեյրուփ, 1977—1978, էջ 51—70:

11 N. Adontz, Denys de Thrace, Louvain, 1970, p. 232—233. Բ. Զուլասպյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երևան, 1963, էջ 29—33:

12 Հ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Բ, Երևան, 1951, էջ 169—217:

13 F. N. Finck, L. Giandschezian, Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königlichen Universitäts Bibliothek, Tübingen, 1907, S. 119—121. Նույն ձեռագրում հիշվում է նաև, որ կա մի այլ թարգմանություն Յահիա իբն Իսա իբն Զաղլայից՝ Մինհաջ ալ-Բայան (բուժման ձեռքի մասին), կա նաև նշանավոր բժիշկ Մուհամմադ իբն Զաքարիա ալ-Ռազիից մի քանի էջ թարգմանություն:

14 Հ. Անադյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ, Երևան, 1976, էջ 1014—1023:

15 G. Graf, Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur, Vatican, 1951, IV, S. 82—93:

16 Ա. Այվազյան, Շար հայ կենսագրությունց, Ա, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 11—73:

17 Գևորգ Դպիր, Պարսկերեն-հայերեն բառարան, Կ. Պոլիս, 1826:

18 Մ. Զամյան, Պատմութիւն Հայոց, Ա—Գ, Վենետիկ, 1784:

19 Ղ. Ինճիյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, Ա, Բ, Գ, 1835:

20 S. Somal, Quadro della storia litteraria di Armenia, Venezia, 1829:

21 Կոնստն Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, հ. 1—2, Հռոմ, 1650—1661:

22 Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1958, էջ 112—113:

23 J. J. Schröderi, Thesaurus linguae armeniacae, Amsterdam, 1711:

24 Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque de Roy, adressé en 1735, par l'Abbé de Villedroy.

25 Ղ. Ինճիյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական, Ա, էջ 20—33:

26 Նույն տեղում, Գ, էջ 323—324:

27 J. Fück, Die arabischen Studien in Europa, Leipzig, 1955, S. 79—90:

28 B. d'Herbelot, Bibliothèque Orientale, Paris, 1697:

29 Ch. Schnurrer, Bibliotheca Arabica, Halae, 1811:

30 J. Fück, Die arabischen Studien in Europa, S. 140—157, 193—195, 201—205:

31 M. J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, I—II, 1818—1819. Մ. Ժ. Սեն Մարտենը սովորել է Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում: Արաբերենն ուսանել է Սիլվեստր դը Սաբիի, իսկ հայերենը՝ Շահան Զրպետի մոտ: 1820 թվականին ընտրվել է Արձանագրությունների ակադեմիայի անդամ, իսկ 1822-ից Ժ. Կլապրոթի և Ա. Ռեմյուզայի հետ վարել է «Ասիական հանդեսը»: Կրպցումներով և վերամշակված վերահրատարակել է Լեբոյի Ստորին (Բյուզանդական) կայսրության պատմությունը. Histoire du Bas-Empire, par Lebeau, Paris, 1824—1936. Այս հրատարակությունը բաղկացած է 21 հատորներից:

որի 12 հատորները պատրաստել է Սեն Մարտենը, իսկ մնացածը՝ Մ. Բրոսեն: Տե՛ս 4. Պատկանյալ, Հայագետ Սեն Մարտեն, նրա կենսագրությունը և գրավոր երկասիրությունները, «Փորձ», Տիֆլիս, 1881, մայիս-հունիս, էջ 1—18:

32 Մ. Ժ. Սեն Մարտենի այս երկին անդրադարձել է Ղ. Ինճիճյանը («Հնախօսութիւն աշխարհագրական», Գ, էջ 326—339): Պատասխանելով նրա քննադատությանը (Journal des savants, 1828) այն մասին, թե իր 1806 թվականին Վենետիկում հրատարակած «Հայաստան» հատորում (Գ. Ազոնցի «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի» շարքում) չի օգտագործել արաբական և պարսկական աղբյուրները, նա նշում է, որ ինքը հետաքրքրվել է արաբական աղբյուրներով և իր հերթին գտնում է, որ Սեն Մարտենն իր այլ աշխատության մեջ գերազնահատել է օտար (արաբական) աղբյուրները, թերագնահատելով հայ մատենագիրներին:

33 Macoudi, Description du Caucase et des pays qui voisinnt la Mer Noire et la Mer Caspienne, trad. par J. Klaproth, Magasin Asiatique, I, Paris, 1825.

34 M. D'Ohsson, Les peuples du Caucase, Paris, 1828. Բու՛ն անու՛նը Մու՛րադ (Մուրադա) Թոսունյան է: Մնվել է Կոստանդնուպոլսում, եղել է Շվեդիայի դեսպան օսմանյան պետությունում: Կյանքի վերջին տարիներին ապրել է Փարիզում: Հեղինակ է ընդարձակ օսմանյան պատմության, որը հետմահու հրատարակել է որդին՝ Արաֆամ Կոստանդինը (Tableau général de l'Empire Ottoman..., v. 1—7, Paris, 1788—1824):

35 J. H. Petermann, De Osticenis arabicis Armeniae Gubernatoribus (693—855), Berolini, 1840. Հայերեն թարգմ.՝ «Երեւակ», Կ. Պոլիս, 1859, էջ 15—20, 40—46, 73—79:

36 F. G. Niebuhr, A. D. Mordtmann, Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien von Mohammed ben Omar el Wakedi, Hamburg, 1847. Տե՛ս Հայաստանին վերաբերող մասի թարգմանությունը՝ Ա. Տեր Ղեռնդյան, Աղշիկ Տարոնի զրույցը XII դ. արաբական աղբյուրում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1978, 3 (82), էջ 265—286:

37 C. H. Défrémery, Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie méridionale Paris, Journal Asiatique, 1849, t. 13, 14. 1850, t. 16. 1851, t. 17.

38 «Հատուածք պատմութեան Հայաստանի քաղեալք յարաբացի պատմագրաց ի ձեռն Տըթր Մորթմանայ արեւելգէտի», Կ. Ի. Թիւճեան, Կ. Պոլիս, 1874:

39 N. Khanykov, Inscriptions musulmanes d'Ani et les environs de Bakou, Bulletin de l'Academie de Sciences de St. Petersburg, 1849. Idem, Mémoires sur les inscriptions musulmanes du Caucase, Journal Asiatique, 1862, t. 20, p. 57—155 M. Brosset, Les ruines d'Ani, St. Petersburg, 1860, p. 30—31.

40 V. Langlois, Le trésor des chartes d'Arménie ou cartulaire de la chancellerie royale des Roupénides, Venise, 1863, p. 217—231. Հայերեն թարգմ. Բակուրան, Դաշնագիր խաղաղության ընդմեջ կտոն Գ թագավորի և նզդպտոսի միմյուրյան սուլթան Գալաուճի կնքուած 1285 մայիս 7-ին, «Բանասեր», Փարիզ, 1902, էջ 69—79:

41 «Պատմութիւն Լենկ Թեմուրայ», թարգմ. Ա. Տեր-Հովհաննեսանց, Երուսաղեմ, 1873:

42 Ա. Տեր Հովհաննեսյանց, Ժամանակագրական պատմություն Երուսաղեմի, Ա, Բ, Երուսաղեմ, 1890:

43 Աբու Սահլ հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանքերից Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1895:

44 B. J. A. Evetts, The churches and monasteries of Egypt and some neighbouring countries, attributed to Abu Sahl, the Armenian (arab. text), Oxford, 1894.

45 Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

46 Նույնի, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

47 Նույնի, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

48 Նույնի, Սիսական, Վենետիկ, 1893:

49 F. Nève, L'Arménie chrétienne et sa littérature, Louvain, 1886

50 Մ. Գաբազաշյան, Քրիստոնեական պատմություն Հայոց, Ա, Բ, Տիֆլիս, 1895:

51 F. Tournebize, Histoire politique et religieuse d'Arménie, Paris, 1900.

52 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա—Գ, Կ. Պոլիս—Երուսաղեմ, 1912—27:

53 „Bibliotheca Geographorum Arabicorum“, I—VIII, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Bat., 1870—1894.

54 „Liber exugnationis regionum auctore al Beladsori“, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Bat., 1866.

55 Դրամագիտական աշխատությունների մատենագիտությունը տե՛ս X. Мышеган, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 179—185.

56 G. Well, Geschichte der Chalifen, 3 Bde. Mannheim, 1846—1851.

57 L. A. Sedillot, Histoire générale des Arabes, I—II, Paris, 1877.

58 A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, I—II, Wien, 1875—1877.

59 A. Müller, Der Islam im Morgen—und Abendland, I—II, Berlin, 1885, 1887.

60 W. Muir, The Caliphate its rise, decline and fall, London, 1891.

61 J. Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin, 1902.

62 C. Huart, Histoire des Arabes, I—II, Paris, 1912—1913.

63 W. Tomaschek, Sasun und das Quellengebiet des Tigris, Wien, 1896. Հայերեն թարգմ.՝ «Մասուն և Տիգրիսի աղբյուրաց սահմանները», պատմական և տեղագրական հետազոտություն, Վիեննա, 1896:

64 M. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903: Մկրտիչ Ղազարյանը ծնվել է 1864 թվականին Կարսում: Ավարտել է էջմիածնի Գեորգյան հեմարանը, սովորել է Պետերբուրգի և ապա Բեռլինի համալսարաններում, վերջինս ավարտելով գրել է «Հայաստանը արաբական տիրապետության տակ» դոկտորական թեզը (հրատարակվել է 1903-ին Մարբուրգում): 1906—1912 թվականներին քահանայագործել է Պետերբուրգի հայոց ս. Կատարինե եկեղեցում, միաժամանակ դասավանդելով տարբեր ուսումնական հաստատություններում: 1910 թվականին հոգեհանգիստ է կատարել պաշտոնապես բանադրված Լ. Տոլստոյի համար նրա թաղման օրը, հայ համայնքի և ցուցարար ուսանողների խնդրանքով: Նա հանդես է եկել Պետերբուրգի մամուլում («Новое время»), պատասխանելով սեհարյուրյակային հեղինակների՝ հայ ժողովրդի դեմ գրած զրպարտիչ հոդվածներին:

1912 թվականից Հայաստանում զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով, եղել է

Գեորգյան Ճեմարանի տեսուչի օգնական, 1914—1919 թվականներին եղել է տեսուչ Նավասիի և Ալեքսանդրապոլի ուսումնարաններում: Մահացել է 1919-ին Ալեքսանդրապոլում: Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Լ. Տոլստոյի հոգնհանգիստը Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցում, «Գրական թերթ», 22 սեպտեմբերի 1978: Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հտ. Բ, Երևան, 1981, էջ 239:

65 Ղ. Ալիշան, Հայապատմ, Վենետիկ, 1901, էջ 32:

66 А. Васильев, Византия и Арабы, i. За время Аморийской династии, Петербург, 1900, II, За время Македонской династии, 1902.

67 Մ. Կանարը վերահրատարակեց այս աշխատությունը ֆրանսերեն թարգմանությամբ, նորացնելով նոր ուսումնասիրությունների տվյալներով և տալով հավելված, որ քաղվածաբար թարգմանված են արաբ մատենագիրների տեղեկությունները (Իբն-Կուտայբա, Բալազուրի, Յակուբի, Բաբարի, Մասուդի, Եվտիքիոս, Սուլի, Համզա Իսֆահանի, Իբն Միսբակ, Իբն ալ-Ազրակ, Իբն Զաֆիր, Իբն ալ-Ասիր, Սիրթ Իբն ալ-Ջաուդի, Իբն ալ-Ադիմ, Այնի, Իբն Տադրիբիբի, Սուլուբի և շատ ուրիշներ): A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, La dynastie d'Amorium, Bruxelles, 1959, t. II, Ière partie, La dynastie Macédonienne, Bruxelles, 1968, t. II; IIème partie, Extrait des sources arabes, trad. par M. Canard Bruxelles, 1950.

68 J. Marqwart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903. Հայերեն մասնակի թարգմանություն՝ Հայ Բազրատունեաց ճիւղագրությունը, Վիեննա, 1913:

69 Idem, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930.

70 H. Thopdschian, Armenien vor und während der Araberzeit, Zeitschrift für armenische Philologie, Marburg, 1903.

71 Idem, Die inneren Zustände von Armenien, unter Ašot I, Berlin-Halle, 1904.

72 Н. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении... Сборник Материалов для описания местностей и племен Кавказа XXIX (Ис-тахри), Тифлис, 1901, XXXI (Ибн ал-Факих), 1902, XXXII (Ибн Хордадбех, Кудама, Ибн Русте, Якуби), 1903, XXXVIII (Мукаддаси, Масуди, Ибн Хаукал) 1908.

73 И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. V, М.—Л., 1958, стр. 103—104.

74 «Հանդես Ամսորեայ», 1903—1909:

75 «Արարացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», Թարգմ. Բ. Խալաթյանց, Վիեննա, 1919: Այս աշխատանքն ունի որոշ թերություններ:

76 Առ, Հայոց պատմություն, Բ, Երևան, 1967, էջ 266—478:

77 Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ, Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 707—892:

78 M. Streck, Armeniā, The Encyclopaedia of Islam, Leyde-London, I, 1913. p. 435—449.

79 Ն. Մառ, Ժողովածուք առական Վարդանայ, Ա, Բ, Պետերբուրգ, 1894—1896: Հ. Տաշյան, Ժողովածուք առական Վարդանայ... ըստ հայագետ Ն. Մառի, Վիեննա, 1900:

80 Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб., 1905.

81 M. van Berchem. Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmans.

«du Diyar Bekr, „Amida“, Heidelberg-Paris, 1907. Տե՛ս և Աստուրյան, Արաբական արձանագրություններ Հայաստանէն, «Բաղմավեպ», 1909, էջ 241—245:

82 Մ. Տեր Մովսիսյան, Էյմիածին և Հայոց հնագույն եկեղեցիները, «Ազգագրական Հանդես», ԺԷ, 1907, էջ 87—132, տախտ. ԺԲ, 8, 9, 10, 11, 12:

83 H. von Mzik, Bibliothek arabischer Historiker und Geographen, I—V, Leipzig, 1926—1930.

84 Encyclopédie de l'Islam, t. I—I V, Leyden-Paris, 1913—1936.

85 C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, I—II, Weimar-Berlin, 1898—1902. Supplementband, I—III, Leiden, 1936—1942.

86 F. Sezgin, Geschichte des arabischen Schrifttums, I—VII, Leiden, 1967—1979.

87 J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919.

Ժ. Լորանը ծնվել է 1870 թվականին, սովորել է Փարիզի համալսարանում: 1895 թվականից եղել է Աթենքի ֆրանսիական դպրոցի անդամ, դասավանդել է Նանսիի համալսարանում, ապա եղել է բանասիրական ֆակուլտետի դեկանը: Մասնակցել է առաջին համաշխարհային պատերազմին: Ծանապարհորդել է Բալկաններում ու Փոքր Ասիայում և այդ ժամանակ նրա մեջ հետաքրքրություն է արթնացել Հայաստանի անցյալի նկատմամբ: Մահացել է 1955-ին: J. Laurent, Etudes d'histoire arménienne Louvain, 1971. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard (Calouste Gulbenkian foundation), Lisbonne, 1980.

88 Cl. Huart, Une razzia en Arménie à Xe s., Revue des Etudes Arméniennes, I, Paris, 1921, f. 4

89 Հ. Զոռյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը ֆեոդալական Հայաստանում, «Երևանի պետական Համալսարանի Տեղեկագիր», Բ—Գ, 1927: Նույնի, Արաբական շրջանում ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքի ու գյուղի միջև ստեղծված հակասությունը, «Տեղեկագիր Գիտության և Արվեստի ինստիտուտի», Բ—Գ, Երևան, 1928:

90 R. Fasmer, Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden, von al-Saffah bis zum Krönung Aschots I, 750—887, Wien, 1931.

91 Բ. Կիլիսեբեռեան, Իսլամը հայ մատենագրության մէջ, Վիեննա, 1930:

92 Հ. Մանանդյան, Արաբական արշավանքները Հայաստանում, Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932:

93 Նույնի, Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ, Երևան, 1939:

94 Բ. Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թվականին, «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1941, 5—6, էջ 55—63:

95 M. Canard, Recueil des textes relatifs à Sayf al-Daulah, Alger, 1934.

96 Djahiz, at-tabassur bi-l-tidjara, Damas, 1932.

97 Ղ. Տայան, Իպն Մուլասսարի տարեգրությունները նգիպտոսի երեք հայ նախարարաց մասին, Բաղմավեպ, 1921, էջ 205—208:

98 Իպե Խալիֆան, Վեֆայաթ ալ-Ալան (անհետացած Երևելիներ), Թարգմ. Գ. Մըսթուրյան, Կահիրե, 1935:

99 E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935.

100 П. Жузе, Мутагалибы в Закавказье в IX—XI веках, Тифлис, 1937.

101 «Իրն-ի Բատուտա», քաղեց և Թարգմանեց Հ. Աճառյան, 1940:

102 Գ. Մըսթուրյան, Ավանավոր հայեր եգիպտոսի մեջ, Կահիրե, 1947:

103 В. А. Крачковская, Печать Багратида Ашота с арабской надписью. Краткие сообщения института истории материальной культуры, вып. XV, 1946, стр. 112—117.

104 А. Калантарян, Раннесредневековые буллы Двина, Ереван, 1982, стр. 31.

105 V. Mino sky, Studies in Caucasian History, London, 1953.

106 Idem, A History of Sharvan and Darband, Cambridge, 1958.

107 Idem, Caucasica in the History of Mayyafariqn, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XIII, 1949.

108 Idem, Studies in Caucasian History, p. 86—99.

109 „Abu Dulaf Mizar Ibn Muhaihl's Travels in Iran (circa AD 950) Arabic text“, trans., comm., by V. Minorsky, Cairo, 1955.

110 «Вторая записка Абу Дулафа», издание текста, перевод и комментарии П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова, М., 1960.

111 Мухаммад ал-Хамави, ат-Тарих ал-Мансури, издание текста, предисловие и указ. П. А. Грязневича, М., 1960.

112 Ibn al-Atham al-Kufi, Kitab al-Futuh, I—VIII, Hyderabad, 1965—1975

113 „The History of Khalifah ibn Khayyat“, vol. 1—2, ed. by Akram Diya al-Umari. Imprimerie al-« dabe-Nagav, 1967/1386. Damas-Beyrouth, 1977.

114 Ա. Աղամյան, Պելատոսորի Արար պատմագիրը և հայերը, Բաղմավեպ, 1953, էջ 77—82, 130—134:

115 Ա. Աղամյան, Ցակուրի արար պատմագիր և հայերը, Բաղմավեպ, 1957, էջ 153—159, 207—212, 262—266: 1958, էջ 96—104:

116 «Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Ցակուր ալ-Համավի, Արուս-Նիդա, Իբն Ծաղղադ. կաղմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

117 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Մունաշխիմ Բաշիի ԺԱ—ԺԲ դարերի անանուն աղբյուրը Դվինի և Դանձակի Շաղղաղյանների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 6, 1962:

118 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Ֆարիկիի «Նիրկերտի պատմությունը» (ԺԲ դ.) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին: Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ, 2, Արարական երկրներ, Երևան, 1974, էջ 195—212:

119 Իբն ալ-Ասիր, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արարական աղբյուրներ, Բ, Թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Տեր Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

120 M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'études orientales. VII, Alger, 1943.

121 Idem, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, Paris, 1951.

122 Bibliographie de M. Canard, Extrait de Byzantion, t. XLIII (1973, Bruxelles, 1974).

123 Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 12, 1956:

124 Նույնի, Արաբ ոստիկանները Հայաստանում, «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 8, 1958:

125 Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն Մալաթիո Հայոց, Պեյրուս, 1961, էջ 176—213:

126 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965: Aram Ter-Ghevondyan, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, trans. by Nina Garsoïan (Calouste Gu benkian Foundation), Lisbon, 1976.

127 А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.

128 ادیب السید، أرمينية فى التاريخ العربى، 1977

129 А. Быков, Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты, Эпиграфика Востока, XI, 1955.

130 V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen age, Paris, 1855, p 55—59.

131 B. Bedoukian, Coinage of Cilician Armenia, New York, 1962, p. 51, 84

132 Պ. Սապադյան, Հեթում Ա-ի Հեթում Զապել և երկնզվյան դրամներուն մասին, Հայկադյան հայագիտական հանդես, Ը, Պեյրուս, 1980, էջ 242—248:

133 Կ. Սիպիլյան, Դասակարգություն Ռուբենյան դրամոց, Վիեննա, 1892, Հավելված, էջ 19—20:

134 X. Мусегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962.

135 Խ. Մուշեղյան, Արրասյան դրամների թողարկումը խալիֆաթի Արմինիա նահանգում Ը—Ժ դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 4, 1973, էջ 143—156 (Հավելված):

136 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1, 1977:

137 Պ. Սապադյան, Հայ արաբական դրամագիտության մի քանի հարցերու շուրջը, Հայկադյան հայագիտական հանդես, Պեյրուս, Դ, 1974, էջ 161—181: Նույնի, Դրամագիտական և պատմագիտական առնչություններ արաբական շրջանին, Նոր տարիլ պարբերագիրք, Հալեպ, Բ տարի, թիվ 1(4), 1981, էջ 66—71:

138 В. А. Крачковская, Арабская надпись из раскопок Н. Я. Марра, Кр. сообщ. инст. ист. мат. куль., вып. XV, 1947, стр. 15—16.

139 А. Д. Папазян, Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд, «Ближний и Средний Восток», сборник статей памяти В. Н. Заходера, М., 1961, стр. 68—75. Հ. Փափազյան, Օտար տիրապետությունը Այրարատյան երկրում (Ժն դ.), «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 7—8, 1960, էջ 23—24:

140 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Հաղատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, «Լրաբեր», 1979, 1, էջ 73—80:

141 Նույնի, Զարարիայի և Իվանի արաբատառ արձանագրությունը Ամբերդում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1, 1971:

142 А. Хачатрян, Нижнетаалинская арабская надпись 570/1174 г. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, 4:

143 Его же, Трехязычная надпись из Елегиса, Кавказ и Византия, вып. 3, Ереван, 1982, стр. 124—134.

144 Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Բ, Կալվածագրեր (ԺԴ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1968:

145 Ա. Տեր Ղևոնդյան, Ազաթանգեղոսի արարերեն նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968, Նույնի, Ազաթանգեղոսի արարական խմբագրության (Վարք) նորահայտ ամբողջական բնագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1, 1973:

146. Ибн ал-Факих, Ахбар ал-Булдан, изд. текста, перевод и комментарии А. С. Жамкояна, Ереван, 1979.